

Yaradıcılıq və yaddaş kontekstində Yusif Səmədoğlu nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri

Leyla Əliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: aliyevalayla74@mail.ru

Annotasiya. Yaradıcılıq, sözün hərfi mənasında nə isə yeninin yaradılmasıdır. Yaradıcılıq prosesində insanın bütün psixi prosesləri, onun duyğu, qavrayış, hafızə, təfəkkür və təxəyyülü iştirak edir. Ədəbiyyatla yaddaşın bağlantısının mahiyyəti sənətkarın özündə gizlidir. Məsələn, yazıçı bu və ya digər surəti yaratmaq üçün müşahidələr aparır, həyatda rastlaşdığı insanları, onların hərəkətlərini təhlildən keçirir, daha sonra müxtəlif adamlarda müşahidə etdiyi xüsusiyyətləri, əlamətləri birləşdirir. Bu mənada, Yusif Səmədoğlunun öz yaradıcılığında, bədii-estetik konsepsiyasında 'Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlər sistemini qoruyan, inkişaf etdirən və onu milli özünüdərk halledici amilinə çevirən fenomenal yazıçı statusunu qoruması diqqət cəlb edir.

Açar sözlər: yaradıcılıq, yaddaş, bədii mətn, Y.Səmədoğlu, nəsr

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.01.2021; qəbul edilib – 10.01.2021

Specific features of Yusif Samadoghlu's prose in the context of creativity and memory

Leyla Aliyeva

Sumgait State University. Azerbaijan.

E-mail: aliyevalayla74@mail.ru

Abstract. Literal meaning of the word "creativity" is to create something new. All mental processes of a person, his feelings, perception, memory, thinking and imagination are involved in the creative process. The main point of the relation between literature and memory is hidden inside the artist. For example, a writer makes observations to create this or that character, analyzes the peoples and their behaviours that he faces in his life, and then connects these features and signs observed in different people. In this sense it should be noted that Yusif Samadoghlu, in his creative work, artistic and aesthetic concept, maintains the status of a phenomenal writer who protects and develops the system of national and spiritual values of Azerbaijan and turns it into a decisive factor of national self-consciousness.

Keywords: creativity, memory, artistic text, Y.Samadoghlu, prose

Article history: received – 06.01.2021; accepted – 10.01.2021

Giriş / Introduction

Yaradıcılıq mürəkkəb fəaliyyət növüdür, bu aktın nəticəsində elm, incəsənət, texnika sahəsində yeni əsərlər meydana gəlir. Yaradıcılıq, sözün hərfi mənasında nə isə yeninin yaradıl-

masıdır. Adətən yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsində nə isə yeni bir ideya, nəzəriyyə, qanun, yeni məşin, yeni bir bədii əsər yaranır. Yaradıcılıq fəaliyyətinin öyrənilməsinə XIX əsrin so-

nu, XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu dövrlərdə assosionist (H.Spenser, A.Ben), geştalt psixoloji (F.V.Köler, K.Koffka, K.Levin), biheviarist (C.Uotson, M.Vertgeymer, E.L.Torn-dayk), analitik (Z.Freyd, K.Q.Yunq, A.Adler və b.), koqnitivist (C.M.Kettel, J.Piaje, C.Kelli, R.Solso) və humanist (A.Maslou, K.Rocers, Q.Olport, C.Rotter) yanaşmalarda yaradıcılıqla bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Rus psixoloqu S.L.Rubinşteyn yaradıcılığa belə bir tərif vermişdir: “Yaradıcılıq insanın xüsusi növ fəaliyyəti olub, ictimai əhəmiyyəti olan maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılması prosesidir. Yaradıcılıq da mahiyyət etibarı ilə idraktır. Yaradıcılığa sadəcə olaraq idraktır demək də azdır. Ona görə ki, hər cür idrak fəaliyyəti elə insanın fəallığıdır. Yaradıcılıq insanın fəallığının xüsusi formasıdır” [7, s.360]. Yaddaş şüur və təhtəşüur, zaman və fəvqəlzaman, məkan və fəvqəlməkan üçbucağında qavrayan, fərqləndirən, birləşdirən, mücərrədləşdirən, xatırladan, ötürən, öyrənən kimi müxtəlif funksiyalara malikdir [5, s.131]. Yaddaş xatırlamalar vasitəsilə üzə çıxır. “Yaddaş ünsürü bu və ya

başqa dərəcədə insan şüurunun bütün aktlarında iştirak edir. Yaddaşsız mədəniyyət yoxdur. Fəlsəfi-psixoloji baxımdan insan gözü önündə baş verən çağdaş olayları bilavasitə özünün təəssüratında hasil edir. Yaddaş insanın artıq olmuş, qəbul edilmiş məlumatları, yəni keçmişə dair anlayışları toplayıb saxlamasına xidmət edən xüsusi bacarığıdır” [10, s.7]. İnformasiyanın fasiləsiz olaraq psixikada toplanması prosesi psixi fəaliyyətin bütün dövr və sahələrini əhatə etməklə bəzi hallarda avtomatlaşır, qeyri-şüuri mahiyyət kəsb edir. “Zamanın yeganə meyarı” (Deni Didro) olan yaddaş haqqında ingilis yazıçısı Cerom Klapka Ceromun məşhur aforizmində deyilir: “Yaddaş qəribə görüntülər yaratmağı bacarır. O, ruhların məskən saldığı evə bənzəyir və bu evin divarları arasında daim gözəgörünməz addımların əks-sədası eşidilir. Şüşələri sınımış pəncərələrdə ölənlərin qaraltıları görünüb-yox olur, lap yanımızda isə bizim keçmiş günlərimizin kədərli kabusları dolaşır” [11]. Yaddaş sözün dar mənasında fərdin, sözün geniş mənasında isə bəşəriyyətin indidə yaşayan keçmişidir.

Əsas hissə / Main Part

Yaradıcılıq və fərdiyyət

Yaradıcılıq prosesində insanın bütün psixi prosesləri, onun duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyülü iştirak edir. Bu da bir həqiqətdir ki, yaradıcılıq prosesində təxəyyülün rolu daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Xüsusilə bədii yaradıcılıqda təxəyyül müstəsna dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Hər bir ədəbi-bədii əsər ideya və məzmunu malik olur. Sənətkar yazıçı bu ideyanı elmi əsərlərdəkindən fərqli olaraq, konkret obrazların vasitəsilə əks etdirir. Obrazları yaradan isə yazıçının bədii təxəyyülüdür. Bədii təxəyyülün mahiyyəti yeni obrazlar yaratmaqdan ibarətdir. Məhz bu obrazlar yazıçının ideyalarının, fikirlərinin, düşüncələrinin daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir. Ədəbi-bədii yaradıcılıqda mühüm rol oynayan təxəyyülün gücü onda ifadə edilmir ki, sənətkar həyatı reallıqdan daha çox uzaq olan obrazlar yarada bilsin, əksinə yazıçının, rəssamın təxəyyülünün gücü onda ifadə edilir ki, onlar özlərinin həyatı qavrayışlarını həyatın tələblərinə, özünün ideyasına

uyğun bir şəkildə elə dəyişdirir, birləşdirir, yənidən işləyir ki, tamamilə yeni, əyani obrazlar yarada bilirlər. Ümumiyyətlə, insanın duyub və qavradıqlarının, psixikasında baş verənlərin hamısı izsiz ötüşür, müəyyən mənada orada hiş olunur, bəzən ömürlük qalır. Keçmişdə baş verənlərin psixikada izi, əlamətləri, işarələri, kodu, sürəti mütləq qalır. İnsan psixikasının mühüm universal xüsusiyyətlərindən biri də informasiyanın fasiləsiz olaraq toplanması qabiliyyətidir. Bu proses psixi fəaliyyətin bütün dövr və sahələrini əhatə etməklə bir çox hallarda avtomatlaşır, hətta az qala qeyri-şüuri mahiyyət kəsb edir. Yaddaş və onun mexanizmləri qədim zamanlardan günümüzdə qədər alimlərin maraqlı dairəsində olan və diqqət cəlb edən bir problemdir. Aristotel yaddaş və xatirə haqqında fikir yürüdərək belə hesab edirdi ki, yaddaş keçmiş təəssüratların dərk edilməsidir. Xatirə isə öz növbəsində düşüncədir, bizim nə isə hiss etməyimizin, qavramığımızın və ya öyrənməyimizin düşüncəsidir, yəni açıq-aydın axtarış və bunun-

la əlaqədar idrak aktının şərtləşdirilmiş qərarı. Yaddaş abstrakt təfəkkürlə yalnız qismən şəkil vasitəsilə bağlıdır. Xatirə isə şəklin mühitə müəyyən dərəcədə aid edilməsinin dərk olunmasıdır [6, s.55]. Qeyd etmək lazımdır ki, psixologiyada yaddaşın funksional imkanlarını müəyyən edən bir neçə nəzəriyyələr formalaşmışdır. Bunlardan psixoloji, fizioloji, biokimyəvi, informasiya, koqnitiv və neyrofizioloji nəzəriyyələri qeyd etmək olar. Psixologiyada ən çox öyrənilmiş sahə olmasına baxmayaraq, yaddaş haqqında qənaətlər hələ də yox dərəcəsindədir. İnsan yaddaşı ilə bədii yaradıcılıq fəaliyyəti arasındakı əlaqələri öyrənmək cəhdləri də çox olmuşdur. Yaddaş üç mühüm prosesin nəticəsində yaranır. Onlardan birincisi yaddasaxlamadır. Bu prosesdə beynə daxil olan müxtəlif informasiyaların təhlili, identifikasiyası və kodlaşdırılması aparılır. Hafizə prosesinin ikinci mərhələsi informasiyanın hifz olunmasıdır. Prosesin üçüncü mərhələsi ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari yadasalmadır. İnformasiyanın yada salınmasını haqlı olaraq yaddaşın əsas funksiyası, insanın öz təcrübəsindən istifadə edə bilməsinin əsası hesab edirlər. Ədəbiyyatla yaddaşın bağlantısının mahiyyəti sənətkarın özündə gizlidir. Məsələn, yazıçı bu və ya digər surəti yaratmaq üçün müşahidələr aparır, həyatda rastlaşdığı insanları, onların hərəkətlərini təhlildən keçirir, daha sonra müxtəlif adamlarda müşahidə etdiyi xüsusiyyətləri, əlamətləri birləşdirir. Hər bir xalqın milli-mənəvi irsini, əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiya onun taleyində müstəsna rol oynamış fenomenal şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Prof. N.Qəhrəmanlı tarixi yaddaşa yazıçı münasibətini belə ifadə edir: "...tarixə yazıçı münasibəti tarixi dövrə baş vurub çıxmaqdan ibarət olmur. Bu, həm də xalqın böyük mənəvi ehtiyatına, onun düşüncə xəzinəsinə, şüur sərvətinə yüksək bələdlilik və həmin mənbələrdən məharətlə istifadə deməkdir. Müasir oxucuya keçmiş haqqında elə-belə söz və ya ekzotik epizoddan daha çox düşüncə lazımdır" [3, s.158]. Tarix özündən sonra layiqli irs qoyub getmiş belə fenomen şəxsiyyətlərin əməlləri ilə zənginləşir, sanballıq qazanır. Millətin vahid məqsədlər uğrunda

mübarizəsi üçün zəruri olan ideya – milli ideologiya da məhz belə şəxsiyyətlərin dünyagörüşünün əks olunduğu konsepsiyalarla reallığa qovuşur. Bu mənada, Yusif Səmədoğlunun öz yaradıcılığında, bədii-estetik konsepsiyasında Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlər sistemini qoruyan, inkişaf etdirən və onu milli özünüdərk həlledici amilinə çevirən fenomenal yazıçı statusunu qoruması diqqət cəlb edir.

Ədəbi mühit və müəllif fərdiyyəti

Yusif Səmədoğlu yaradıcılığı və yaddaş arasında ikili münasibətlər var. Birincisi, Yusif Səmədoğlu ədəbiyyat yaddaşımızın məhək daşlarından biridir. İkincisi, yaddaş yazıçının yaratdığı ədəbiyyatın əsasını təşkil edir. Tofiq Abdinin Yusif Səmədoğlu haqqında söylədiyi sətirlərdə deyilir ki, o, "ədəbiyyatda bir şeyi dəqiqləşdirdi: cild-cild yazı yazıb yazıçı olmaq olmaz. Bu dünyada bir Yazıçı, bir Sənətkar kimi qalmaq üçün çox yazmaq şərt deyil, gözəl yazmaq şərtidir" [12, s.22]. Kamil Vəliyev isə "Qətl günü" romanının məziyyətlərindən bəhs edərək yazır: "Həyatın və insanın bədii idrakı baxımından "Qətl günü" romanının ədəbiyyatımızda hadisə olması 60-cı illər nəsrinin yüksəlişini əks etdirən yeni bədii nailiyyət kimi oxucuları ürəkdən sevindirdi... Mifik zamanla, hardasa konkret və hardasa mücərrəd qədim zaman, yaxın tarixi keçmişlə müasir həyat üzvi şəkildə bağlanmışdır. Ayrı-ayrı zamanların dəyişməyən həqiqətlərini üzə çıxaran yazıçı insanın mənəvi dəyər meyarını: xeyir və şəri, işıq və zülməti, cəsarət və qorxaqlığı, ədalət və istismarı, gözəllik və eybəcərliyi, həyat və ölümü... canlı lövhələri unudulmaz insan xarakterləri ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur. İşığın, xeyrin, cəsarətin tərəfində dayanan yazıçı idealı həyatın gözəlliyini, ölümsüzlüyünü təsdiq edir. Bu təsdiq böyük etiraf və sənətkarın bədii obrazlarla təsdiq etdiyi fəlsəfi düşüncələrinin yekunu kimi ibrətamizdir" [12, s.106]. Y.Səmədoğlunun yaradıcılığı təxminən yarım əsrə yaxın bir zaman çərçivəsini əhatə edir. Y.Səmədoğlu yaradıcılığının mahiyyətini dərk etmək üçün ədibin dövrünün ümumi ab-havasına nəzər yetirmək vacib əhəmiyyət daşıyır. 1950-1990-cı illər ərzində Azərbaycan nəsrini bir neçə mərhələdə inkişaf etmişdir. Y.Səmədoğlu "yeni nəsr" ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən biridir, eyni zamanda

müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin aparıcı simalarındandır. Yaradıcılığa hekayə ilə başlayıb roman ilə yekun vuran Y.Səmədoğlunun yaradıcılığında yaddaşın bədii-estetik səciyyəsi və funksionallığını tam mənasında elmi-nəzəri izahı dövrün ədəbi mühitinin xarakterinə münasibət bildirmədən qeyri-mümkün görsənir. Yaddaş Y.Səmədoğlu nəsrinin əsas səciyyəsidir, bu danılmazdır. Həmin səciyyəni formalaşdıran iki amili xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dövrün ədəbi mühiti və müəllif fərdiyyəti. Y.Səmədoğlunun bədii dünyasında yaddaşın bədii estetik məzmunu məhz bu iki kateqoriyanın qarşılıqlı münasibətində anlam qazanır, mənalınır. Onun roman və hekayələri fərqli ideya və kompozisiya xüsusiyyətləri, fərdi yaradıcılıq üslubu, özünəməxsus sənətkarlıq məziyyətləri, nəsr poetikasının mürəkkəbliyi və qeyri-adiliyi ilə seçilir. Milli-mədəni, tarixi-ictimai, mifopeitik yaddaş onun əsərlərində ayrı-ayrı qatlar şəklində təzahür edir. Yusif Səmədoğlunun müxtəlif əsərlərinin bir-biri ilə mətnlərarası münasibətlərdə olmasını təmin edən məqamlardan biri də, onun roman və hekayələrində sənətə bağlılıq, ictimai nöqsanların tənqidi, milli tarixi yaddaşa sadıqlıq, Azərbaycançılıq düşüncəsinin fəal yazıçı mövqeyindən bədii təcəssümünün güclü olmasıdır. Bu fikir yazığının romanları, "220 nömrəli otaq" (1960), "Qalaktika" (1973) kitablarındakı hekayələri, bir qədər sonra çap etdirdiyi "Astana", "İncə dərəsində yaz çağı" hekayələri haqqında da keçərlidir.

Yusif Səmədoğlu nəsrinin strukturunda yaddaşın rolu

Y.Səmədoğlunun mürəkkəb kompozisiyası ilə seçilən hər iki romanının mətnlərinin yaddaş strukturunda təqdimi nəzərə çarpır. Həm "Qət gününü", həm də "Deyilənlər gəldi başa.." romanlarında təhkiyəçi-qəhrəmanlar öz daxili dünyası, şəxsi yaddaşı ilə iç-içə təqdim olunur. Bu əsərlərin qəhrəman və personajları daima öz keçmişlərindən, yaddaşlarına yığılıb qalmışlardan, xatirə və artıq ötüb-getmiş anlardan bəhs etmək, bütün bunları oxucuya nəql etmək vəzifəsi daşıyırlar. Bu da bədii mətndə hadisələrin öz gerçək xronoloji ardıcılığından uzaqlaşmasına, hadisələrin ənənəvi əvvəldən sona doğru gedişatına əks düzümünə səbəb olur. Məsələn, "Qət gününü" romanında istər mifoloji, istər

etno-psixoloji yaddaş vasitəsilə daha qədim mətnlərlə əlaqələrin qurulmasının şahidi oluruq. Hətta bu bağ "Oğuz xaqan" dastanına qədər gedib çıxır. "Qət gününü" romanında dünyadakı bütün yaradılışları fəvqəltəbii, qeyri-adi, fantastik şəkllə salmaq funksiyası daşıyan mif ilə dünyada baş vermiş real hadisələrə əsaslanan tarixi həqiqətlər sintez olunur.

Mövzuları, əsərlərinin quruluşu, mənzərə və obraz yaratma ustalığı, hadisələrin simvolik-məna yükünü qabartmaq bacarığı, vətənpərvərlik və insana məhəbbət duyğularının birbaşa ifadəsi şüuraltı qata enməklə, təsvir orijinallığı nümayiş etdirən Y.Səmədoğlunun dil və üslub xüsusiyyətləri, fərdi yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə seçilən bir nasir kimi yetişdiyini sübut edir. O, hələ sosializm cəmiyyətinin, avtoritar rejimin ən sərt dövründə 1959-cu ildə "Yaddan çıxmış sözlər" novellasında, "Xəzri" hekayəsində cəsərlə millətimiz üçün faciəvi mahiyyəti olan tarixi hadisələri qələmə almış, "Türkmənçay – 1828-ci il" müqaviləsini yada salmış, torpaqlarımızın iki yerə parçalanmasını Təbriz harayı kimi qələmə almışdır. Yazıçı "Deyilənlər gəldi başa" adlı yarımçıq qalmış romanında son illərin – müstəqillik ərafəsi və müstəqillik dövrünün ilk illərinin hadisələrini əks etdirməyə cəhd göstərmiş, azərbaycançılıq mövqeyini bir daha ortaya qoymuşdur. Xalqın tarixi, milli-mental dəyərləri, mifoloji, etnik və poetik yaddaşı Y.Səmədoğlu yaradıcılığının əsas mövzularını təşkil edirdi.

Y.Səmədoğlunun "Astana" (1978) hekayəsi "Ölüm var ölümdü, ölüm də var zülümdü" el sözü ilə başlayır. Hekayəyə qəflətən giriş edən müəllif oxucunu həyəcanlandırır. Hadisələrin təsvirini yaratdığı personaja həvalə edir. Bu xarakterin şüurundan keçənləri oxumağa başlayan oxucu əvvəlcə çətinlik çəkir. Hadisələrin baş vermə ardıcılığı və ya nizamını tuta bilmir. Bir qədər keçdikdən sonra məsələ aydınlaşır. Y.Səmədoğlunun bilərək seçdiyi bədii priyom işə yarayır. Hadisələr ənənəvi ardıcılıqda deyil, əksinə düzülür: sondan əvvələ. Bunu personajın öz yaddaşını paylaşması ilə aşkara çıxarıyıq. Hekayənin əvvəlində özünün harada olduğunu müəyyən etməkdə ciddi çətinlik çəkən personajın psixoloji əhval-ruhiyyəsini anlamaq lazım gəlir. Hadisələrin təsvirini yaratdığı personaja

həvalə edir. Bu xarakterin şüurundan keçənləri oxumağa başlayan oxucu əvvəlcə çətinlik çəkir. Hadisələrin başvermə ardıcılığı və ya nizamını tuta bilmir. Bir qədər keçdikdən sonra məsələ aydınlaşır. Personajın yaddaşındakı hadisələrin epizodik təsviri və gərgin-emosional təhkiyə hekayənin əsas ideya-məzmununu anlamağı bir qədər gecikdirir. Hekayənin başlığı kimi verilən astananın mahiyyəti tədricən çözülmür. Qəhrəman həyatının ən böyük və ən mürəkkəb astanasında dayanıb, bircə addım atsa, astananı keçəcək. Y.Səmədoğlu intellektini ən bariz şəkildə tərənnüm edən bu hekayədə hadisələr arasında məntiqi əlaqəni tapmağa kömək edən deyimlər var. Bu deyimlər sayəsində hekayə qəhrəmanının 43 illik ömrünün uşaqlıq və gənclik illərinə, bugününə səbəb olan hadisələrə gedib çıxmaq mümkündür. Y.Səmədoğlunun "Qalaktika" hekayəsində də yaddaş həm mətnin qurulmasında, həm də oxucu tərəfindən dərkində yaxından iştirak edir. "Foto-fantaziya" hekayəsində də təhkiyə əsas personaj – Sadıqın aldığı teleqramla başlayır. Tədricən keçmişə doğru hadisələrin təsviri başlayır. Hekayənin mövzusu ailə-məişət, əxlaq dəyərlərinin pozulması, insanların insan kimi öz xarakterini itirməsi təşkil edir.

İctimai və fərdi yaddaşın bədii əksində müəllif mövqeyi

Yusif Səmədoğlunun hekayələri onun sonrakı qeyri-adi roman yaradıcılığının başlanğıcı kimi olduqca dəyərlidir. Müəllifin yaradıcılığında bədii fantaziya, kifayət qədər geniş yaradıcı təxəyyüllə yanaşı, eyni zamanda real həyatda gördüklərinin, yaşadıklarının, duyduqlarının, real təəssüratlarının da xüsusi yeri və önəmli payı vardır. Müəllifin fərdi yaşantılarının, şəxsi xatirələrinin yaddaşından süzülərək bədii mövzuya çevrilməsi baxımından "Gözlər", "Qartal" və "Güllər" hekayələrinin xüsusi əhəmiyyət daşdığını qeyd etmək lazımdır. Bu üç hekayəni eyni müstəvidə və ya tədqiq kontekstində birləşdirən təkə Yusif Səmədoğlunun müəllifliyi deyil. Belə ki, hər üç hekayənin bədii tematikasını müəllifin şəxsi xatirələri, ailəsi ilə bağlı xatirələrinin təşkil etməsidir. Hər üç hekayənin semantik izahının kilid açarı Azərbaycanın xalq şairi və Yusif Səmədoğlunun atası Səməd Vurğundur. Yazıcının yaradıcılığında fərdi yaddaş

ilə məxsus olduğu toplumun yaddaşı paralel şəkildə öz bədii təəcəssümünü tapa bilir. Y.Səmədoğlunun yaradıcılığında müasirlik daima tarixiliklə sintezdədir, vəhdətdədir. Ədəbiyyatın zənginləşməsində, onun tematik və süjet tükənməzliyində fərdi üslubun fundamental əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan müəllif fərdiyyəti Y.Səmədoğlu yaradıcılığının özünəməxsusluğunu təşkil edən əsas amilə çevrilir.

Yusif Səmədoğlunun roman və hekayələrinə ədəbi mətn yaddaşı qarşımıza iki şəkildə çıxır. Birincisi, mətn mədəniyyətinin sərhədsizliyi amili ilə əlaqədar olaraq, müəllifin istənilən mətni özünə qədər mövcud mətnlərlə müəyyən bağlantı qura bilir. Bu, özünü mətnin müxtəlif qatlarında bürüzə verə bilir. Məsələn, "Qətl günü" romanında istər mifoloji, istər etno-psixoloji yaddaş vasitəsilə daha qədim mətnlərlə əlaqələrin qurulmasının şahidi oluruq. Yusif Səmədoğlu yaradıcılığında ədəbi mətn yaddaşının digər bir forması isə müəllifin öz mətnləri arasındakı münasibətlərdə özünü göstərir. Müəllifin roman və hekayələri arasında qərribə bir bağlantı var, bu mətnlərin demək olar ki, böyük qismi biri digərinin əvvəli və sonu kimi çıxış etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu bağlantı bəzən bir mətnin personaj və obrazlarının digər mətnə qarşımıza çıxması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, feldşer Mahmud həm "Qətl günü" romanının, həm də "İncə dərəsində yaz çağı" hekayəsinin əsas personajlarından biridir. Müəllifin roman və hekayələri arasında qərribə bir bağlantı var, bu mətnlərin demək olar ki, böyük qismi biri digərinin əvvəli və sonu kimi çıxış etmək qabiliyyətinə malikdir. Y.Səmədoğlunun yaradıcılığı bir çox ədəbi-bədii düsturları özündə saxlamaq qabiliyyəti ilə seçilir. Bəzən bu düsturların açılışı müxtəlif mətnlərin kontekstində baş tutur. Onun yaradıcılığı ilə müxtəlif şəkillərdə bağlantısı olan mətnlərin bəzisi lap uzaq keçmişə, bəzisi isə lap yaxın dövr ədəbiyyatına aiddir.

Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığına xüsusi rəng qatan əlamətlərdən biri də müəllifin yaşadığı dövrün tarixinin öz yaddaşındakı inikasını bədii mətnə ötürmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Müəllifin roman və hekayələrində yazıcının uşaqlıq və gənclik dövrlərinin koloritini yaddaşdan süzülüb mətnə axması səciyyəvi haldir.

Y.Səmədoğlunun öz şəxsi yaddaşı əsərlərində hadisələrin zaman və məkan seçimində xüsusi rol oynayır. Zamanın və məkanın yaddaşı, daha aydın desək, müəyyən zaman mərhələsinin və hər hansısa məkanın özündə ehtiva etdiyi yaddaşın bədii məndə oxucu tərəfindən aşkarlanması birbaşa müəllif ideyasının gerçəkləşməsi, müəllifin öz məqsədinə nail olmasıdır. Yusif Səmədoğlu, yaradıcılığı boyunca, həm ədəbi, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətində azərbaycançılıq mövqeyində duraraq, milli mentalitet, vətənin azadlığı, müstəqillik duyğusu ilə yaşayıb. Y.Səmədoğlu 1959-cu ildə "Xəzri" hekayəsində cəsarətlə Vətənimiz üçün faciə olan mühüm tarixi hadisəni qələmə almışdır. Yusif Səmədoğlunun, coğrafi şərtlərdə qeyri-mümkün görünən təbiət hadisəsini bədii metoforik üsulla "Təbrizdə Xəzri əsdirməsinin" əsasında Cənubi və Şimalı Azərbaycan arasındakı milli-mənəvi doğmalığı, tarixi-etnik vəhdəti üzə çıxarmaq cəhdi dayanır. Yusif Səmədoğlunun yenə 1959-cu ildə yazdığı başqa bir hekayədə, "Yaddan çıxmış sözlər"də üç cavan, üç subay, üç yaraşlıq oğlanın "söz oyun"undan bəhs olunur. Vaxtı əyləncəli keçirmək xatirinə üç nəfərin öz aralarında zarafatyana qurduqları oyun yaddan çıxmış, lap az-az işlədilən sözlərin xatırlanması məqsədi daşıyır. Taxikardiya, adiafon, epilepsiya kimi sözlərin xatırlanmasından sonra, oyun iştirakçılarından birinin "Türkmənçay..1828-ci il" deməsi ilə oyun bitir. Hekayədə hamının yaddan çıxardığı iki söz kimi təqdim edilən bu kəlmələrdən sonra üç nəfərin üzü bir daha gülmür. Bir xalqın keçmişini, tarixini, milli-mənəvi yaralarını təxminən bir səhifəlik hekayəyə sığışdırmaq bədii ustalığ tələb edir. Yusif Səmədoğlu sənətkarlığının əsl gücü məhz belə məqamlarda özünü göstərir. Milli-mənəvi yaddaşın qabarıq şəkildə öz təzahürünü tapdığı hekayələrdən biri də "220 nömrəli otaq" hekayəsidir. Romantik gənclik dövrünü yaşayan hekayə qəhrəmanlarının əqidə müxtəlifliyi dövrün mənəvi-sosial və siyasi mənzərəsi ilə üst-üstə düşür. Tardan imtina, mədəni irsdən, etnik yaddaşdan imtina kimi təqdim olunur, milli özünüdərkin qarşısında duran maneəyə çevrilir. Tarla bağlı məqam oxucunu ötən əsrin əvəllərinə yönəldə bilir. Yazıcının məqsədi 1930-cu illərdə Süleyman Rüstəmə "oxuma tar, səni başa düş-

mür proletar..", Mikayıl Müşfiqə "Oxu tar, səni kim unudar" şeirlərini yazdıran rejimin iç üzünü bütün gerçəkliyi ilə ifşa etmək, bədii sözün təsiredici gücündən yararlanmaqla sosializmin eyni mahiyyətdə ötən əsrin ortalarında da davam etdiyini göstərməkdən ibarətdir. Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanından öncə yazdığı "İncə dərəsində yaz çağı", "Bayatı-Şiraz", "Astana" hekayələrini birləşdirən orta qəhətlər vardır. Bunlardan ən ümdəsi hər üç hekayənin müxtəlif planlarda "Qətl günü" romanının yazılmasında hazırlıq mahiyyəti daşımındadır. Belə ki, adıçəkilən hekayələrlə "Qətl günü" romanı arasında müxtəlif istiqamətli bağlantılar var: mövzu, obraz, zaman-məkan və s. kateqoriyalarda bağlılıq özünü göstərir. Romanın ideya-məzmun qatının əsasında dayanan Xeyir və Şər probleminin bünövrəsi, rüşeymləri qeyd edilən hekayələrlə başlayır.

Yusif Səmədoğlu nəsrində ədəbi mətn yaddaşının mifopoetik və folklor qatı

Bəşəriyyət öz inkişafı boyunca öz ilkin başlanğıcından nə qədər uzaqlaşsa da, insanların beyninin alt qatlarında – təhtəlşüurunda əski mədəniyyətdən çoxlu sayda simvollar daşıyır. Bu simvollar özlərini rəmzi-obrazlı formada təzahür etdirirlər ki, məhz bu təzahürləri də K.Q.Yunq "arxetip" adlandırır. Müxtəlif ədəbi dövrlərin və ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında yazılı ədəbiyyatın müxtəlif zamanlarda mifologiyaya və folklorla mürəkkəb, özünəməxsus formada dinamik müraciətinə rast gəlmək olur. Yusif Səmədoğlu nəsrinin unikal əlamətlərindən biri də məhz bu əsərlərdə mifopoetik yaddaşın müxtəlif mənşəli (dini, tarixi, ədəbi, mədəni) arxetiplərlə təzahür etməsidir. Hər səhifəsində tükənməz yazıçı fantaziyasının, unikal fikir və ideyaların cəmləşdiyi "Qətl günü" romanının bütöv məzmununun, müəllif ideyasının dərk, mətnin ötürdüyü mesajların açılması üçün əsərin mifopoetik qatını müəyyənləşdirmək lazım gəlir. "Qətl günü" romanında dünyadakı bütün yaradılışları fəvqəltəbii, qeyri-adi, fantastik şəkllə salmaq funksiyası daşıyan mif ilə dünyada baş vermiş real hadisələrə əsaslanan tarixi həqiqətlər sintez olunur. Yusif Səmədoğluda mifopoetik düşüncənin sahəsinə düşən miflər öz ilkin başlanğıcında olduğu kimi "təmiz" deyil, bu miflər saf irreal strukturunu real,

məntiqəuyğun çalar və rənglərə bürünməklə qismən pozmuş olur. Mifopoetik qat bu romanın əsas məğzini təşkil edir, əsasən arxetip və motivlərlə gerçəkləşir.

“Qətl günü” romanında bu günün hadisələri ilə yanaşı, 20-ci illərin, 30-cu illərin, daha uzaq keçmişin (təxminən XVIII əsrin) hadisələrindən də söhbət açılır. Zamanca uzaq hadisələr qırılmaz tellərlə bir-birinə bağlanır və bu bağlılıq onları vahid bir romanın ayrılmaz tərkib hissələrinə çevirir. Diqqət yetirdikdə əsərin bir neçə hekayə əsasında qurulduğunu müşahidə etmək olar: Sədi Əfəndinin “Qətl günü” əsəri, Sədi Əfəndinin “Gündəlikləri”, Zülfüqar kişi, Mahmud və tatar Temirlə bağlı hadisələr, xəstənin həyatı ilə bağlı əhvalatlar və s. “Lakin zaman və məkan ayrılıqlarına baxmayaraq, bütün surətləri vahid İnsan adı birləşdirir. Onlar Yer adlanan ananın övladlarıdır, onların başı üzərində dünən də göy qübbəsi var idi, bu gün də var. Dünənki ölümlərin açıq qalmış gözlərində alma boyda ulduz yanırdısa, bugünkü ölümlərin də açıq qalmış gözlərində eyni ulduz yanır. Uzaqdan gözə dəyən çıraq, sozalan lampa, “çözəyən” işıq ürəklərə dünən də həzinlik gətirmişdi, bu gün də gətirir” [2, s.153]. Həm dünən, həm də bu günün insanlarına mifoloji don geyindirməklə, müəllif bir növ keçmiş – indinin sərt sərhədlərini yaxşı mənada dağıdır, bəşəriyyətin bütöv zaman modelini yaradır. “Qətl günü” romanı mənfur Sovet rejiminin və ideologiyasının ədəbiyyata mənfi təsir etdiyi bir dövrdə, milli-mənəvi dəyərlərin uzaqlaşdırıldığı, tarixi və milli kimlik məsələlərinin qaldırılmasının qadağan olduğu bir şəraitdə yazılmışdır. Millitarixi yadlaşmanın, mədəni-mənəvi itkilərin faciəviliyini dərk edən dövrün yazıçı və şairləri öz yaradıcılığında sətiraltı mənalara, ikili oyunlara, bir növ “gözdən pərdə asmalara” sıx-sıx müraciət etməyə başlamışdılar. Milli-mənəvi ruhun zənginlikləri, tarixi-mental dəyərlər, millət, tarix kontekstində yaddaşın bütün laylarının bu cür əsərlərdə təcəssümü və bədii inikası folklor qaynaqlı simvollar, rəmzlər, motiv və ünsürlərlə gerçəkləşirdi. Yazıcının tarxilik və müasirlik müstəvisində demək istədiyi, vurğulamağa çalışdığı daha böyük “gerçəkliklər”i, roman mətnində özünəməxsus bədii məharətlə

gizlətməkdə ən əsas yardımçı vasitələrinə folklor motivləri də aiddir.

Ədəbi-nəzəri fikirdə və tənqiddə “Deyilənlər gəldi başa” romanının yarımçıq qalmasını qəbul edənlər və etməyənlər var. Romanın öz məzmununu tamamlamaq və oxucu üçün bədii nəticələrini əhatə edə bilmək qabiliyyətini müşahidə edən Tahirə Məmməd onu “İki yol ayrıcında yazılmış roman” adlandırır [4, s.26]. Romanın natamamlığının nisbi olduğunu, roman mətninin müxtəlif yönlü təhlillərə açıqlığını və sətiraltı mənalarının çoxluğunu müəllifin qoyduğu üç nöqtəni oxucuların oxuya bilməsinə şərait yaratdığını bugün bir çox ədəbiyyatşünaslar qəbul edirlər. Y.Səmədoğlunun mistik ab-havası və mifopoetik gücü daha çox olan əsəri məhz “Deyilənlər gəldi başa” romanıdır. Roman mətnində gizli qatları və layları ortaya çıxarmaq nəzəri təhlil və ədəbi şərhədən güclü səriştə, intellektual təcrübə tələb edir. Romanda az qala hər bir ad – obraz adlarından tutmuş ən xırda əşyaların adlarına qədər özündə, keçmişə və müasirliyə dair konkret mətnlərin yaddaşını daşıyır. Bu baxımdan romanda məkan adları xüsusi potensiala malikdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının strukturunun mifopoetika ilə əlaqələrini araşdıran Pərvanə İsayeva yazır ki, bu roman “..elə ilk səhifələrindən diqqəti xronotopun mifoloji mahiyyətinə yönəldir... Romanda xronotop “mifoloji potensialı” gerçəkləşdirən ən vacib kateqoriyalardan biridir” [1, s.201]. P.İsayeva romanda bu cür obyektlərin öz ilkin funksiyalarını dəyişərək konkretləşməsindən bəhs edir. Sarı hamamın mistik yükünü o biri dünya ilə gerçək maddi – var olan bu dünyanın sərhəd məkanı olması ilə izah edir. Sarı hamamın xtonik səciyyəsi daşması bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edir. Xtonik məkan özlüyündə dönərgəliyi ifadə edir. Dönərgəlik dünyalar arasında sərhədə işarə edir. Dönərgə təbiətli varlıqların ən çox olduqları yer funksional pozulmanı rəmzləndirərək “köhnə”, “yarımçıq” kimi anlaşılan dəyirman, qalaça, qəbiristanlıq və s. kimi yerlərdir. Həmin diffuz zonalar həm dönərgə varlıqların olduğu yer, həm də onlarla təmas yeri ola bilir. Romanda Cavadovun bacısı oğlunun, gənc qızın məhz sarı hamama aparılması da qədim mifoloji mətnlərlə səsleşir. Türk xalq inanclarına görə də adamla düşmən olan cinlər

insan donuna düşüb aldatdıqları kimsələri xarabalığa, köhnə dəyirmanı və ya çöllü-biyabana aparır. Cavadovun bacısı oğlu camaat arasında yayılan söz-söhbətə inanaraq xəzinə tapmaq ümidilə Sarı hamama yollanır və oradan qeybə çəkilir. Səməndərin Sərdarbabalı ocağının son-beşiyini, on beş yaşında intihar etmiş qızın kamman sədaları altında rəqs etdiyini də Sarı hamamda görür.

Millət olaraq mövcudluğun və var olmanın fasiləsizliyi və dinamikliyi yaddaşa təmin olu-

nur. Millətin daha böyük müstəvilərdə öz mövqeyini sərgiləmək, tarixi-etnik kimliyini təsdiqləmək üçün daim öz yaddaşını qorumaq kimi bir borcu var. Yusif Səmədoğlu hələ sovet rejiminin sərt illərində belə, milli-etnik şüur və tarixi yaddaşımızın bədii inikasında cəsarətli addımlar atmış bir yazıçıdır. Onun əsərlərində tarixi yaddaşımız və milli-etnik kimliyimiz bəzən aşkar, bəzən simvol və işarələrə bürünmüş şəkildə təzahür edir.

Nəticə / Conclusion

Yaddaş mədəni irsi yaşadan ən böyük gücdür. Mədəni irsin mənimsənilməsi prosesi geniş və çoxcəhətlidir, müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Mədəni irsin rol və əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsinin müasir üsulu onları tək-cə olduqları formada, ilkin vəziyyətlərində saxlamaq, qorumaq deyil, həmçinin müasir çağda onlardan istifadənin müxtəlif yollarının olduğunu dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. XX əsr bədii düşüncə tarixində yaddaşın mühüm rolu və yeri danılmazdır. Yaddaş istənilən dövrdə bədii ədəbiyyatın yaranmasını şərtləndirən amildir. Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığının müxtəlif mərhə-

lələrində yazdığı romanları və hekayələri – “Xəzri”, “Yaddan çıxmış sözlər”, “Gözlər”, “Qartal”, “220 №-li otaq”, “Güllər”, “Saat işləyir”, “Simurq quşu”, “Qalaktika”, “Soyuq daş”, “Beşik”, “46-cı ilin oyunları”, “Foto-fantaziya”, “Astana”, “Bayatı-şiraz”, “İncə dərəsində yaz çağı” hekayələri və “Qətl günü”, “Deyilənlər gəldi başa” romanlarının mətnləri yaddaş nöqtəyi-nəzərindən, bədii ədəbiyyatda yaddaş anlayışı kontekstində, yaddaşın bədii-estetik səciyyəsi və xüsusiyyətlərinin təhlili baxımından güclü mənbədir.

Ədəbiyyat / References

1. İsayeva Pərvanə. Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu. Bakı, 2015.
2. Kazımoğlu Muxtar (İmanov). Epos. Nəsr. Problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2012
3. Qəhrəmanlı N. Ədəbiyyat və əbədiyyət. Bakı: Nurlan, 2009.
4. Məmməd Tahirə. İki yol ayrıcında yazılmış roman. “Azərbaycan” jurnalı, 2005, N 12.
5. Odacı Serdar. Kültürel bellek aktarıcısı olaraq postmodern yazar ya da metinlərarasılıqla yenidən kurulan keçmiş: Buket Uzuner ve Su romanı örneği. Türkbilig, 2015/30: 129-136. <http://www.turkbilig.com/pdf/201530-457.pdf>
6. Səmədoğlu Y. Deyilənlər gəldi başa. Bakı: XXI-YNE, 1999.
7. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
8. Səmədova N. İnsan, zaman və həyat həqiqəti. Bakı, Nurlan, 2011.
9. Yaddaş haqqında deyilən aforizmlər <http://kayzen.az/blog/aforizmler/6942/yadda%C5%9F-haqq%C4%B1nda-deyil%C9%99n-aforizml%C9%99r.html>
10. Yusifli, Yusifsiz günlər. Tərtibçi, ön sözün müəllifi S.Xəyal. Bakı: Nurlan, 2005.
11. Роговин М.С. Философские проблемы теории памяти. Москва, 1966.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – Издательство: Питер, 2002.

Особенности прозы Юсифа Самедоглу в контексте творчества и памяти

Лейла Алиева

Сумгаитский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: aliyevalayla74@mail.ru

Резюме. Буквальное значение слова «творчество» – создавать что-то новое. В творческом процессе задействованы все психические процессы человека, его чувства, восприятие, память, мышление и воображение. Суть отношения между литературой и памятью скрыта внутри художника. Например, писатель проводит наблюдения для создания того или иного персонажа, анализирует людей и их поведение, с которыми он сталкивается в своей жизни, а затем связывает эти черты и признаки, наблюдаемые у разных людей. В этом смысле следует отметить, что Юсиф Самедоглу в своем творчестве, художественно-эстетическом замысле сохраняет статус феноменального писателя, который защищает и развивает систему национальных и духовных ценностей Азербайджана и превращает ее в решающий фактор национального самосознания.

Ключевые слова: творчество, память, художественный текст, Ю.Самедоглу, проза